

BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE AZERBAIJAN TÜRKÇESİ AZERBAIJANI TURKISH FROM THE BEGINNING

ŞAHAP BULAK

Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Assist. Prof. Dr., Siirt University, Faculty of Science and Letters
sahapbulak@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6459-3680

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül-September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.11.2016
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.06.2017
Sayfa-*Pages* : 227-246
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3680>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate.

BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE AZERBAIJAN TÜRKÇESİ
AZERBAIJANI TURKISH FROM THE BEGINNING

ŞAHAP BULAK

Öz

Batı Türkçesinin Türkiye Türkçesine en yakın lehçesi olan Azerbaycan Türkçesi ile ilgili Türkiye’de sınırlı sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda genellikle bu lehçenin yapı ve grameri konu alınmış; oluşumu, bu oluşumu hazırlayan ortam ve sebepler ile tarihî gelişimi üzerinde pek durulmamıştır. Bu sebeple Azerbaycan Türkçesinin oluşumu ve gelişimi ile ilgili bilgiler, Azerbaycan Türkçesi gramerleri ve tarih kitapları ile ansiklopedi maddelerinde verilen bilgilerle sınırlı kalmıştır. Bu bilgiler, Azerbaycan Türkçesinin oluşumu, tarihî gelişimi ve bugünkü durumunun anlaşılması için yeterli değildir. Bunun için yeni araştırmalara ve daha çok bilgiye ihtiyaç vardır.

Bu çalışmada Batı Türkçesinin çağdaş lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinin başlangıçtan günümüze kadarki oluşum ve gelişim süreci tarihî bilgiler ışığında incelenmiştir. Öncelikle Hunlardan başlayarak Azerbaycan bölgesine yerleşen toplulukların yaşadığı tarihî süreç ve bu süreçte yaşananlar ışığında Türkçenin tek bir yazı dilinden farklı yazı dillerine ayrılma süreci anlatılmıştır. Batı Türkçesi yazı dilinin doğuşu, bu Türkçenin lehçelere ayrılma süreci, Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin oluşma ve gelişme süreci mercek altına alınmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan Türkçesi edebiyatı ve folkloru hakkında da çeşitli bilgiler verilerek Azerbaycan Türkçesinin yazılı ve sözlü gelişim süreci, edebiyatı ve folkloru, bugünkü durumu, konuşma ve yazı dili olarak kullanıldığı yerler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Anadolu’da Azerbaycan Türkçesi etkisi ve

Abstract

There have been a limited number of researches related to Azerbaijani Turkish, closest dialect of Western Turkish to Turkey Turkish. In general, structure and grammar of the relevant dialect have been focused on within the researches made, while formation of the dialect and environment and reasons as well as historical development of this formation has been left out. Thus, information regarding formation of Azerbaijani Turkish and its development has been restricted to information given in encyclopaedia articles and in Azerbaijani Turkish grammar and history books. This information is not sufficient to understand the Azerbaijani Turkish formation, its historical development and current situation. It requires new researches and more information.

In this study, formation and development process of Azerbaijani Turkish, a modern dialect of Western Turkish, from the beginning until today has been examined in light of historical data. First off, separation process of Turkish from being a single written language to different written languages in light of historical process experienced by communities that settled in Azerbaijan region as of Huns and things that were experienced in this period. Rising of Western Turkish written language, separation process of this type of Turkish into dialects, formation and development process of Azerbaijani Turkish written language have been examined. In this context, information has been given related to written and verbal language development process of Azerbaijani Turkish, its current situation, regions where it is used as spoken and written language as well as related to Azerbaijani Turkish literature and

özelliklerinin görüldüğü yerler bu iki lehçenin temas ve birleşme noktaları ile hakkında bilgiler verilmiştir. Bütün bunların ışığında Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda etkili olan faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece Azerbaycan Türkçesinin oluşum ve gelişim sürecinin aydınlatılması ve anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, yazı dili, Batı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi.

folklore. Furthermore, information has been given about regions where Azerbaijani Turkish has impact and characteristics in Anatolia as well as contact and combination points of two of these dialects. In the light of all these, factors that have been influential in formation of Azerbaijani Turkish have been tried to be determined. Therefore, the aim has been to contribute to the clarification and comprehension of Azerbaijani Turkish formation and its development process.

Key Words: Turkish, written language, Western Turkish, Old Anatolian Turkish, Azerbaijan, Azerbaijani Turkish.

Giriş

Yazılı belgeleri olmadığından Türkçenin VI. yüzyıldan önceki değişim ve gelişimi hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ele geçen en eski yazılı belgeleri VI. yüzyıla ait olan Türkçenin bu dönemde yazı dili olarak kullanıldığı dikkate alınırsa yaşı ve yazı dili olma sürecinin çok eskilere dayandığı söylenebilir. VI. yüzyıldan itibaren yazılı belgelerle takip edilebilen Türkçe yazı dili, VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Orta Asya'da tek bir yazı dili olarak tarihi gelişimini sürdürdü. Bu yazı dili yer, zaman, siyasi bölünmeler ve kültür alanı ayrılıklarına göre Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi gibi farklı adlarla adlandırılrsa da XI. yüzyıla kadar tek bir kol hâlinde gelişim gösterdi (Korkmaz, 1995b: 277).

Orta Asya'da bir arada yaşayan Türkler, kuraklık, siyasi gelişmeler, fetihler gibi çeşitli sebeplerle kavimler göçünden itibaren batıya doğru dalgalar hâlinde göç etmeye başladı. Bu göçler neticesinde Harezmi, Azerbaycan, Anadolu, Doğu Avrupa Avrupa'ya kadarki geniş coğrafyaya dağılıp çeşitli beylik ve devletler kurarak yaşamlarını sürdürdüler. Bu dağılıma ve yayılma sürecinde yeni sosyal çevrelerle tanışarak yeni kültürel ilişkiler geliştirdiler. İçerisine girdikleri yeni ortam ve ilişkiler, zamanla dillerinde farklılaşmaya yol açınca tek yazı dili hâlinde gelişim gösteren Türkçe yazı dili farklılaşmaya başladı.

Türklerin Orta Asya'dan batıya doğru göçünün Kavimler Göçü'nden sonraki ikinci büyük dalgası XI. - XIII. yüzyıllar arasında yaşandı. Çoğunluğu Oğuzlardan oluşan Türkler, bu göç dalgası ile önce Harezmi bölgesine daha sonra Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ettiler. Böylece o dönem Türkçe yazı dilinin merkezi olan Kaşgar'dan uzaklaşarak yeni coğrafyalarda yeni sosyal ve kültürel çevrelerle tanıştılar. Yeni sosyal ve kültürel çevre zamanla dillerinde birtakım farklılaşmalara yol açtı. Orta Asya'da kullanılan yazı dili ile yeni muhitlerde kullanılan yazı dili arasında birtakım farklılıklar oluşmaya başladı. İlk olarak göçün ilk durağı olan Harezmi bölgesinde görülen bu farklılıklar, zamanla belirginleşerek XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yeni bir yazı diline dönüşünce o zamana kadar tek bir kol hâlinde gelişim gösteren Türkçe yazı dili farklı kollara ayrılma sürecine girdi.

XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren coğrafi ve kültürel nedenlerle farklılaşmaya başlayan Azerbaycan ve Anadolu sahasındaki yazı dili, çeşitli, sebeplerden dolayı XV.

yüzyıldan itibaren iki yeni yazı dili olarak yoluna devam etti. Böylece Eski Anadolu Türkçesinden sonra Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi yazı dilleri ortaya çıktı. Bütün bu sürecin anlaşılması ve bu süreçte etkili olan faktörlerin ortaya çıkarılması için, söz konusu süreçte yaşananların tarihî bilgi ve belgeler ışığında, sebep sonuç ilişkisi içerisinde incelenmesi gerekir. Bir yazı dili, millî dilden gelebilir veya halkın dili üzerine kurulmuş olabilir. Bu konuda bir karar verebilmek için bu yazı dilinin oluşum ve gelişim sürecini tam olarak ortaya koyabilmek ve o yazı dilinin oluştuğu coğrafyayı, kullanıldığı çevreyi, nüfuz ve kullanım alanlarını iyi bilmek gerekir. Bunlar bilindiği takdirde o yazı dilinin nasıl bir dil olduğuna karar verilebilir.

Bir dilin oluşum ve gelişim sürecini belirlemek için onun oluşum sahasını ve kullanım çevresini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu çalışmada Batı Türkçesinin çağdaş lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinin başlangıçtan günümüze kadarki oluşum ve gelişim süreci tarihî bilgiler ışığında incelenmiştir. Bu bağlamda Hunlardan başlayarak Azerbaycan bölgesine yerleşen toplulukların yaşadığı tarihî süreç ve bu süreçte yaşananlar ışığında Türkçenin tek bir yazı dilinden farklı yazı dillerine ayrılma süreci anlatılmıştır. Batı Türkçesinin doğuşu, bu Türkçenin lehçelere ayrılma süreci, Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin oluşma ve gelişme süreci mercek altına alınmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan Türkçesinin yazılı ve sözlü gelişim süreci, edebiyatı ve folkloru, bugünkü durumu, konuşma ve yazı dili olarak kullanıldığı yerler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Anadolu'da Azerbaycan Türkçesi etkisi ve özelliklerinin görüldüğü yerler ile bu iki lehçenin temas ve birleşme noktaları hakkında bilgi verilmiştir. Böylece Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda etkili olan faktörler tespit edilmeye çalışılarak bu lehçenin oluşum ve gelişim sürecinin aydınlatılması ve anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

2. Başlangıçtan Bugüne Azerbaycan Türkçesi

2.1. İlk Dönem

Asya ile Avrupa arasındaki göç yollarının kavşağında olan Azerbaycan, bu göçlerin bir durağı olmanın yanı sıra göç edenlerin önemli bir kısmının yerleşim yeri oldu. Bu göç yolunu kullanan Türklerin buradan batıya doğru göçü milattan önce Hunlarla başladı, diğer Türk kabileleri tarafından devam ettirildi. Türklerin Azerbaycan bölgesine ilk önemli göç dalgası, Avrupa Hunları zamanında oldu ve bu dalga ile gelen Türklerin bir kısmı Azerbaycan'a yerleşti. Hunlarla başlayan göç, MÖ. 7. yüzyılda Kafkasların kuzeyinden gelerek Azerbaycan'a yerleşen Sakalar ve Sabirler gibi çeşitli Türk kabileleri tarafından belirli aralıklarla devam ettirildi.

Türklerin Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan göçünde Hunlar, Sakalar ve Sabirlerden sonra sırayı Ogurlar ve Avarlar aldı. VI. yüzyılda başlayan ve Balkanlara kadar uzanan bu göç dalgaları, birkaç yüzyıl devam etti. Avarların ardından Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Uzlar göç dalgasını sürdüren diğer Türk toplulukları oldu. Asya'dan Avrupa'ya göç eden Türk topluluklarının bir kısmı Avrupa'ya doğru ilerlerken bir kısmı Azerbaycan'da kalarak burayı yurt edindiler.

Bazı tarihî kaynaklara göre Kafkas Albaniasına M.Ö. IV. yüzyıldan önce, bazılarına göre ise, MS. 193 tarihinden itibaren gelip bu bölgeye yerleşen Hazarlar,

Azerbaycan olarak anılan bölgeyi içine alan Doğu Avrupa'da muntazam bir devlet kuran ilk Türk topluluğu oldu. Esas kitlesini Hazarların oluşturduğu Hazar Devleti, Hazar, Bulgar, Macar, İskit, Uti, Avaz, Uz, Got, Onogur, Sabır, Kaliz, Türgiş, Uygur, Burtaş, Vandır, Peçenek, Çeremiş, Suvar, Ağaçeri, Semender, Belencer, Karaçur, Keber, Barsıl gibi çeşitli Türk kabilelerinden oluşmaktaydı.

İdil Nehri sahilleri ile Kırım adasında VI.-X. yüzyıllar arasında büyük bir devlet kuran Hazarlardan dil numunesi kalmadığından veya henüz bulunamadığından Hazarların kökenleri ile ilgili değişik fikirler ileri sürülse de Arap, Yahudi ve Bizans kaynaklarındaki Hazarlardan kalan bazı kelime ve tabirler ile bunların gelenek, görenek ve kavmi özellikleri ile ilgili bilgiler üzerine yapılan son araştırmalar, Hazarların Türklerin bugün Çuvaş lehçesinin temsil ettiği *LiR* lehçesi zümresine mensup olduklarını ortaya koydu (Togan 1997b: 397). Ancak heterojen bir toplum olan Hazar ülkesinde Nemeth'in tespitlerine göre hâkim olan Bulgarca (S Türkçesi), Macarca, Türk ve Sabir (Y Türkçesi) dillerinin dışında, çok yaygın olmamakla birlikte, başka diller de konuşuluyordu. Farklı dillerin konuşulmalarına paralel olarak Runik, Yunan, Arap, İbranî ve daha sonra Kiril yazısı olmak üzere çeşitli alfabeler kullanılıyordu (Rasonyi, 1993: 114).

Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rol oynayan Hazar etnonimi, Azerbaycan ismi ve Hazar denizinin adında olduğu gibi Azerbaycan'daki birçok yer isminde de varlığını sürdürmektedir (Bulak, 2016: 58-59). Kuzey Azerbaycan'da Lerik'de Hazaryaylak, Ordubad'da Hazaryurt, Dağlık Karabağ'da ve Fizuli'de Hazardağ gibi coğrafi isimler, Hazarların izlerini taşıırken Güney Azerbaycan'da Hazar etnonimine bağlı Hazarkent, Hazargerren, Hazarlı, Hazarşah gibi birçok yerleşim birimi ismine rastlanır. Azerbaycan'da, Hazarların içinde yer alan Belencer, Karaçur, Keber gibi kabilelerin izlerini taşıyan Bilecer, Qaraçorlu, Kebirli gibi yerleşim birimi isimleri de vardır (Paşayeva, 2007: 2515- 2516).

Hazar Devleti, Azerbaycan bölgesinde Türkler tarafından kurulan ilk siyasi ve idari birlik olması bakımından önemlidir. Hazarların Azerbaycan bölgesini içine alan Doğu Avrupa'da güçlü bir devlet kurarak yaklaşık dört yüzyıl burada hüküm sürmeleri, göçle gelen Türklerde bu topraklarla ilgili aidiyet duygusu oluşturdu ve onların bu bölgeye yerleşmelerini kolaylaştırdı. Bu sebeple Hazar Devleti, Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli bir yere sahiptir.

Asya'dan Avrupa'ya geçiş güzergâhında yer alan Azerbaycan topraklarında, yukarıda zikredilen kavimlerin dışında, MÖ. IX. yüzyıldan itibaren yaşayan Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular, Manna Madaylar, İskitler, Kemerler, Saklar, Gencekler, Albanlar, Şamaklar, Şarvanlar, Qarqarlar, Çullar, Goruslar, Terterler, Çıraklar, Kengerler, Aranlar, Katakalar, Kıpçaklar, Dulular ve Teleler gibi toplulukların da Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rolleri vardır (Paşayeva, 2007: 2505- 2516).

2.2. İslami Dönem

Azerbaycan bölgesi, 642 yılında Müslüman Araplar tarafından fethedildi. Araplar Azerbaycan, Ermeniyeye, Şirvan ve Arrân'ın idaresini birleştirip tek valiye vererek bu ülkeye bazen "Ermeniyeye", bazen de "Azerbaycan" ismini verdiler. Bu dönemde ülkeye Küfe, Basra, Şam ve Yemenden pek çok Arap aşireti getirilerek Karacadağ bölgesinin bütün

şehirleri ile Tebriz, bunlara mülk olarak verildi. Bu kapsamda Azerbaycan bölgesinde sülâle tesis ederek yaşayan Arap emirleri, zamanla kendi tebaaları olan yerli kavimler ile kaynaşarak onların eşrafi hâline geldiler.

Araplar gelmeden önce Azerbaycan, İran'ın diğer bölgelerine göre çok geri kalmış, az nüfuslu bir ülke idi. Ülkenin ortak bir dili, dini ve medeniyeti yoktu. Birçok şehirde Azerî Farsçası konuşulurken bugün sadece Türkçe konuşulan Sebelân dağları bölgesinde, o zaman yetmişden fazla dil konuşulurdu. Aras havzasındaki Baylakâan ve Varasân'da ise, Hazarca yaygındı hatta buradaki Farslar bile fasih Hazarca konuşmaktaydı. Araplar devrinde medeniyet alanında da büyük bir gelişme sağlayan Azerbaycan'da hadis, kelâm ve mantık gibi ilimler ile tıp alanında önemli şahsiyetler yetiştirildi. Halkı o zaman Şiilikten uzak Sünnî Hanbelî mezhebine mensup olan Azerbaycan'da Arapların gelmesiyle Arapça her yerde yayılmaya başladı. Fakat zamanla bu bölgede Fars unsuru çoğalınca Fars dili ve camiası güçlenerek Arapçayı ve mahallî dilleri bastırıp Azerbaycan'ın genel dili hâline geldi. (Togan, 1997_a: 94-97).

Müslüman Arapların Azerbaycan bölgesini almasıyla bölgede önce Arapçanın sonra Farsçanın hâkim dil hâline gelmesi, Türkçenin gelişimine olumsuz etki etti. Ancak Azerbaycan bölgesinin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinin Azerbaycan toplumunun oluşmasına dolaylı da olsa önemli katkıları oldu. Şöyle ki, Azerbaycan, Ermeniyeye, Şirvan ve Arrân'ın idaresinin birleştirilerek tek valiye verilmesi ve bu ülkeye "Azerbaycan" ismi verilmesinin Azerbaycan toplumunun oluşumuna olumlu katkısı oldu. Ayrıca bu dönemde İslam dininin bölgede hızla yayılmasıyla bölgede din ve medeniyet birliği sağlandı. Bununla beraber bölgede yaşayan topluluklar arasında ortak bağlar oluştu. Bu ortak bağlar bu toplulukları daha çok birbirine yaklaştırdı.

2.3. Selçuklular Dönemi

VIII. yüzyılın ortalarına doğru Uygurların Karlukları batıya itmeleri; Karlukların da Isık Köl ve Talas bölgelerine yerleşerek bir süre sonra Türgişleri bu bölgeden atmalarıyla Oğuzların Seyhun yolculuğu başlamış oldu. Bu göç esnasında Türgişlere katılan Oğuz boylarıyla beraber, Seyhun nehri boylarında yirmi dört Oğuz boyu bir araya geldi. Daha sonra Peçeneklerin başını çektiği bazı Oğuz boyları daha batıya göç ederek asıl Oğuz kitlesinden ayrıldı.

X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Seyhun Irmağı'nın orta yatağındaki Fârâb ve İsficab yörelerine kadar olan bölge ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Oğuz ülkesi batıda Hazar Denizi'ne; güney ve güneybatıda Harezmi ülkesindeki Curcan ve bu şehrin kuzey batısındaki Cîr kasabası, Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin kasabasına; Mâverâünnehir'de Buhara'nın kuzeyindeki çölden başlayarak İsficab bölgesine kadar uzanıyordu. Müslümanlarla Oğuzlar arasındaki sınır, Seyhun nehrinin sağ kıyısındaki Savran şehri idi (Sümer, 1999: 61-62).

X. yüzyılda Ceyhun boylarında ve Aral gölü kıyılarında Yenikent merkezli bir yabgu devleti kuran Oğuzlar, X. ve XI. yüzyıllarda bu bölgede birtakım yeni şehirler de kurdular. Bu dönemde bir kısmı göçebe yaşayan Oğuzların bir kısmı yüksek kültürlü olup yerleşik hayata geçmişti. Seyhun ırmağının iki yakasında yaşarken Maveraünnehr'in yerli halkı ile karışan ve Karahanlı, Çiğil, Argu ve Karluk gibi kabilelerle komşuluk eden bu

Oğuzlardan bir kısmı daha sonra Buhara'ya göç ederek oraya yerleşti, büyük bir kısmı ise Ceyhun ırmağını geçerek Harezm yolu ile Horasan'a kadar geldi.

1035 yılında Harezm'den Horasan'a gelen Selçuklular 1038 yılında, Gaznelileri Serahs'ta mağlup edince Tuğrul Bey Nişâbur'u, Çağrı Bey Merv'i, amcaları Musa Yabgu Serahs bölgesini aldı. 1038'de Nişâbur'da Büyük Selçuklu Devleti kuruldu. Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan bir süre sonra Oğuzlar, büyük gruplar hâlinde İran ve Azerbaycan üzerinden Irak ve Anadolu'ya geçtiler. Samanoğulları Devleti'nin 999 yılında Karahanlılarca yıkılmasıyla Horasan ve İran bölgesinde oluşan siyasi boşluk, 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nı kazanan Selçuklularca dolduruldu. Bu galibiyet hem Selçuklu Oğuzlarının bu bölgede kalıcı olmalarını sağladı, hem de diğer Oğuzların İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelip buralara yerleşmesini kolaylaştırdı. Horasan ve İran'da kesin hâkimiyet kuran Selçuklular, 1064'ten itibaren Kuzey Azerbaycan, 1071'den itibaren de Anadolu'ya girdiler (Ercilasun, 2015: 364).

Selçukluların XI. yüzyıldan itibaren Harezm bölgesinden Azerbaycan'a gelişi ile Azerbaycan topraklarına büyük çoğunluğunu Oğuz Türklerinin oluşturduğu büyük bir göç dalgası oldu. Oğuzların yerli Türk kavimleriyle kaynaştığı bu süreç Azerbaycan bölgesinde Oğuz unsurlarının güçlenmesinin önemli aşamalarından birini oluşturdu. Ancak bu dalgayla Azerbaycan'a gelen ve büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türklerin önemli bir kısmı, 1071 Malazgirt savaşının kazanılmasıyla Anadolu'ya geçti. Bu durum, Azerbaycan'daki Oğuz unsurunu zayıflatırken Anadolu'daki Oğuz unsurunu güçlendirdi.

Oğuz Türkleri, X.-XIII. yüzyıllar arasında, Aral gölü ve Ceyhun boylarından başlayarak Anadolu ortalarına kadar uzanan kuvvetli bir siyasi varlık hâline gelmelerine rağmen XI. yüzyıla kadar Oğuz Türkçesine dayalı müstakil bir yazı diline sahip değildiler. Oğuz Türkçesini konuşma dili olarak kullanan Oğuzlar, bu döneme kadar yazı dili olarak Orta Asya'nın klâsik yazı dili olan Karahanlı Türkçesini kullandılar (Korkmaz, 1995: 431). Horasan, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya göç ederek burada devletler kuran Oğuzlar, Karahanlı Türkçesi hâkimiyet alanından uzaklaşınca oluşan yeni tarihî ve sosyal şartlarda Farsça'yı resmî dil, Arapçayı bilim dili olarak kabul etmek durumunda kaldılar.

XI. ve XII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türkler, Bizans ve Haçlılarla savaşarak buralarda tutunma kavgası veriyorlardı. 1243'teki Köseadağ savaşıyla ile Anadolu Selçuklularının otoritesi kırılınca bu bölgede Moğol hâkimiyeti başladı. 1243'te Moğollara tâbi olan Anadolu Selçukluları gittikçe zayıflayarak 1308'de son bulunca Anadolu'da birçok beylik ortaya çıktı. Anadolu, 1256-1336 yılları arasında İlhanlılara bağlı bu beyliklerce idare edildi. 1336'da İlhanlıların yıkılışıyla bu beylikler bağımsızlıklarını ilan etti.

Metinlerle izlenebilen VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Orta Asya'da tek bir yazı olarak varlığını sürdüren Türkçe yazı dili; yer, zaman ve siyasi yapıdan dolayı Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi gibi değişik isimlerle tek bir yazı dili olarak gelişim gösterdi. XI. ve XIII yüzyıllar arasında Türklerin Orta Asya'dan batıya doğru göçünün Kavimler Göçünden sonraki ikinci büyük dalgası yaşandı. Bu göç dalgası ile çoğunluğu Oğuzlardan oluşan Türkler, yaşadıkları Orta Asya'dan batıya doğru göç ederek önce Harezm bölgesine daha sonra Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ettiler. Bu göçler ile o dönem Türkçe yazı dilinin merkezi olan Kaşgar'dan uzaklaşıp yeni coğrafyalarda yeni sosyal ve kültürel çevrelerle tanıştılar. Bu süreçte Türkçenin genel yapısında yavaş yavaş

birtakım değişme ve gelişmeler oldu. Bu değişme ve gelişmeler, dilde farklılaşmaya yol açarak yeni yazı dillerinin oluşmasına ortam hazırladı. Bu durumdan etkilenen ve farklı kollara ayrılma sürecine giren Türkçe yazı dilinde birtakım farklılıklar görülmeye başlandı. İlk olarak göçün ilk durağı olan Harezm bölgesinde görülen bu farklılıklar, XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da belirginleşerek Oğuz Türkçesine dayanan yeni bir yazı diline dönüştü.

2.4. İlhanlılar ve Timuriler Dönemi

Moğol istilasından sonra, Azerbaycan önce Hulagü İmparatorluğu'nun bir parçası oldu, ardından bu imparatorluğun varisleri olan İlhanlıların eline geçti. XI. yüzyılda Selçuklular tarafından başlatılan Azerbaycan'ın imar ve iskânı, tam anlamıyla XIII. yüzyılda İlhanlıların hâkimiyeti döneminde gerçekleşti. Bu dönemde Azerbaycan bölgesine büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türklerden oluşan yeni ve büyük bir göç dalgası oldu. Güçlü bir idari yapı kuran İlhanlılar bu dönemde ekonomik ve kültürel refaha ulaştıkları için bu göçle gelen Türklerin önemli bir kısmı buraya yerleşti. İlhanlılar öteden beri Azerbaycan'da oturan Türklere dokunmayarak yeni gelenleri sistemli ve planlı bir şekilde iskân ettiler. Böylece büyük bir kısmını Oğuzların oluşturduğu Türklerle bölgenin Türkleşmesi sağlandı.

Başta Ağaçeri ve Borçalı olmak üzere Selçuklulardan önceki Hazar zümresine mensup Türklerin Selçuklular ve İlhanlılar döneminde gelen Türkmenler içerisinde erimiş olmaları, Azerbaycan toplumunun oluşmasında önemli rol oynadı. Ayrıca İlhanlılar döneminin devamı olan Timuriler devrinde Timur tarafından Azerbaycan'a Şam, Musul ve Anadolu'dan bazı Türkmen kabileler getirilerek buradaki Oğuz unsurları daha da artırıldı. Moğollar devrinde Şam ve Halep taraflarından nakledilen Kaçarlar da, Timur ve Karakoyunlular devrinde Azerbaycan'a getirildi. Bütün bu gelişmeler neticesinde Azerbaycan bölgesinde Oğuzlar hâkim zümre hâline geldiler.

İlhanlılar bir süre kullandıkları Moğolca'yı çabuk unutmayarak onu bazı resmî yazışmalarda kullanmaya devam etti. O dönemde hanların konuşma dili Türkçe olduğu halde Türkçe ile Moğolca beraber telakki edildiğinden hanedan üyelerine Uygur Türkçesi ile beraber Moğolca da okutulurdu. İlhanlılar zamanında Uygur harfleri, Azerbaycan'da yaşayan Türk ve Moğollar arasında Arap harflerine göre daha çok kullanılırdı. Kullanılan Türkçe yazı dili ise Uygur harfli Doğu Türkçesi idi. Nitekim İlhanlılar dönemindeki Gazan Han zamanından kalan bir mezar taşındaki "*Hızır İlyasın kuvveti alkışı ilhanğa, beglerge, kadunlarğa konsun, urunsun*" şeklindeki yazı, Raşid al-Din'in eserlerindeki Türkçe parçalar, Favâ'id-i Sultaniya'daki "*er oğlanğa kazğanmak asan turur, velikin küdanmaqtan hayran turur*" şeklindeki bazı parçalar, o dönemdeki "*Hulâcâ yarlığımın ve Kitsâ buyrkuundın*" şeklindeki resmî ferman başlığı ve Gazan Han'ın Tebriz'deki büyük meydana verdiği "*Kutluğ-Maydân*" şeklindeki Türkçe isim gibi dil numunelerinin Uygur harfli Doğu Türkçesinin özellikleri taşıdığı görülür (Togan, 1997a: 107).

Moğolların XIII. yüzyıl başlarında batıya yönelmeleri, Orta Asya'da önemli değişikliklere sebep olmuş, Kâşgar'da ki Türk yazı dili muhiti Harezm'e kadar kaymış, böylece Oğuzlara yaklaşmıştı. Çok uzaktaki Kâşgar ile temas edemeyen Azerbaycan ve Anadolu'daki Oğuzlar, İlhanlılar çağında Harezm bölgesiyle temas etme imkânına kavuştularsa da bu uzun sürmedi. Bu dönemde Moğol tehlikesinin baş göstermesiyle, Orta

Asya'da kalan Oğuzlar da Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmek zorunda kalınca buralardaki Türk nüfusu birdenbire çoğalarak yeni bir yazı dili ihtiyacını ortaya çıkaracak nüfus yoğunluğuna ulaşıldı (Ercilasun, 2015: 433).

Horasan ve İran'dan batıya doğru yol alarak XIII. yüzyılda Oğuz Türkçesi temelinde yeni bir kol oluşturan Batı Türkçesi yazı dilinin ilk belirtileri Harezm bölgesinde başladı. Moğolların batıya doğru ilerlemeleriyle Oğuzların yeni yazı dili muhiti hâline gelen Harezm bölgesiyle teması kesildi. Bu temas kesildikten sonra zamanla yazı dili ihtiyacı hisseden Oğuzlar, çareyi konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesiyle yazmaya başlamakta buldular. Oğuzların Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ettikten sonra kendi konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesiyle yazmaya başlamaları yeni bir yazı dilinin doğmasını sağladı.

Orta Asya'da tek bir yazı dili durumunda olan Karahanlı Türkçesinden Oğuz Türkçesine dayanan Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesine geçiş, Karahanlı Türkçesi ve Oğuz Türkçesinin bir arada kullanıldığı bir geçiş dönemi ile gerçekleştirilebildi. Bu geçiş dönemi, XI-XIII. yüzyıllar Selçuklu dönemi Türkçesidir. Bu dönemde Harezm ve Horasan bölgelerindeki Oğuz Türkçesi ile Azerbaycan ve Anadolu bölgesindeki Oğuz Türkçesi arasında genel yapı itibarıyla bir fark yoktur. Ancak Anadolu ve Azerbaycan'a yerleşen Oğuz boylarının farklı olması ve bu boyların farklı coğrafyalarda farklı kültürel ilişkiler içinde olmasından kaynaklanan birtakım ağız farklılıkları vardı fakat bu farklılıklar XV. yüzyıla kadar ağız boyutunu aşmamıştı. Eski Anadolu Türkçesi olarak adlandırılan Batı Türkçesi'nin bu dönemki imlâsında Arapça ve Farsça imlâ geleneğinin yanında bir süre eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi imlâ geleneğinin devam ettirilmiş olması, Oğuz Türkçesi yazı dilinin XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da kurulmadığını, o dönemdeki Orta Asya yazı dili ile bağlantılı olduğunu göstermektedir (Korkmaz, 1995a: 273).

Batıya göç eden Oğuzlar, Anadolu'da konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesini yazı dili hâline getirerek kendileri ile birlikte getirdikleri yazı dilini değiştirdiler. Azerbaycan bölgesinde ise, yazı dili olarak kullanılan Uygur harfli Doğu Türkçesini bırakarak yerine Oğuz Türkçesini kullanmaya başladılar. Böylece Oğuz Türkçesi ekseninde yeni bir yazı dili geleneği başlatarak Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi yazı dilini oluşturdular.

Selçuklular ve Hârizmşahlar zamanından Azerbaycan'da kalan Türkmen unsurlarına İlhanlılar döneminde gelen Türkmenlerin de eklenmesi, Oğuzların bu bölgede güçlenerek çoğunluk hâline gelmesini sağladı. Oğuzların çoğunluk hâline gelmesi ve bu dönemde İlhanlı sarayına giren çok sayıda Türkmen şeyhinin etkisiyle bölgede konuşulan Doğu Türkçesi hızlı bir şekilde Oğuz Türkçesine dönüşmeye başladı. Azerbaycan'da çoğunluk hâline gelerek burada kullanılan Uygur harfli Doğu Türkçesinin Oğuz Türkçesine yani Batı Türkçesine evrilmesini sağlayan Oğuzlar, başta Batı Türkçesi ile Doğu Türkçesinin bir arada kullanıldığı karışık bir dil kullandılar. O dönemdeki eserlerde görülen Moğolca dil kalıntıları ve Doğu Türkçesinin bazı özellikleri, İlhanlılar zamanındaki karışık dilli bu dönemin bir süre sürdüğünü ve Doğu Türkçesinin Oğuz yazı dili üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir. Zamanla Doğu Türkçesi dil özellikleri ve Moğolca dil kalıntılarının hızla azalması ve yazı diline Oğuz Türkçesi özelliklerinin tamamen hâkim olmasıyla bu karışık dilli dönem sona erdi.

XI-XIII. yüzyıllarda Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan Oğuz Türkçesine dayanan ve yazı dili hâline gelen Eski Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinin ana devresidir. XIII. yüzyıldan itibaren yeni bir yazı dili hâline gelen Batı Türkçesi, XIII. yüzyıldan itibaren karışık dilli dönemi geride bırakarak müstakil bir yazı dili olarak yoluna devam etti. XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar tek yazı dili hâlinde gelişim gösteren Eski Anadolu Türkçesinin Anadolu sahası ile Azerbaycan sahası arasında XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren coğrafi, idarî ve kültürel sebeplerden dolayı bazı farklılıklar belirdi. Nitekim XIV. yüzyılın ilk yarısında İbn-i Muhannâ, Türkçe-Moğolca lügat kitabını yazarken İlhanlılar ülkesinde konuşulan Türkçeyi, "Türkmence", "Türkistan Türkçesi" ve "bizim toprağın Türkçesi" diye üç gruba ayırmış, "bizim toprağın Türkçesi" dediği yeni oluşmaya başlayan Azerbaycan Türkçesinden bahsederek örnekler vermişti (Togan, 1997_a: 107).

XIV. yüzyılda Hasanoğlu, Ahmed bin Veys ve Nesimi gibi şairler Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin ağır bastığı bir yazı dili kullanarak bir yandan Azerbaycan Edebiyatının kurulmasını sağladılar, bir yandan da klasik Türk şiirinin gelişimine katkıda bulundular. Ancak bu dönemde Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan yazı dili arasında görülmeye başlanan farklılıklar müstakil bir yazı olmak için yeterli değildi. Sınırlı olan bu farklılıklar bu yüzyılın sonuna doğru artmaya başladı. XV. yüzyıldan itibaren Batı Türkçesinin Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi yazı dilleri olarak ikiye ayrılmasına yol açacak dereceye ulaştı. Böylece o dönem Azerbaycan'da yaşayan aydınlar tarafından "bizim toprağın Türkçesi" olarak görülen Azerbaycan Türkçesi, XV. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesinin esas devamı olan Osmanlı Türkçesinden ayrılarak müstakil bir yazı hâline geldi.

İlhanlı hâkimiyetinden sonra Azerbaycan'da Altınordu hâkimiyeti başladı. Timur 1384-1387 yıllarında İran ve Anadolu'ya yürüdüğünde Güney Azerbaycan ve Ermenistan'ı da aldı. 1394 yılında Kuzey Azerbaycan'da Şeki yakınlarında iken Derbendi geçerek Şirvan topraklarına giren Altınordu hükümdarı Toktamış'ın ordusuyla Terek ırmağı kıyısında karşılaştı. Yapılan savaşta Toktamış Han bozguna uğrayınca Altınordu Hanlığı çöktü. Altınordu Hanlığının çökmesinden sonra Azerbaycan bir süre Türk Moğol menşeyinden gelen Çobanlıların elinde kaldı. Bundan sonra bu topraklara Celayirli hâkim oldu (Gömeç, 1999: 11-12). Bölgede yaşayan Karakoyunlu ve Akkoyunlu kabilelerinin güçlenerek devlet hâline gelmeleriyle Celayirli hâkimiyeti sona erdi.

2.5. Karakoyunlu- Akkoyunlu Dönemleri

Bir Türkmen boyu olan Karakoyunlular, Türkistan'dan Türe Beg'in idaresinde İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında, İran üzerinden Anadolu'ya gelip Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdi. Esas kitlesini Oğuzların Yıva boyunun oluşturduğu Karakoyunlular, XIII. yüzyıl başlarında Irak'tan Azerbaycan'a göç ederek Hoy ve Ahlat taraflarına yerleştiler. İlhanlı hâkimiyetinin son zamanlarına doğru Oğuzların Bayındır boyuna bağlı Akkoyunlular ile birlikte tarih sahnesine çıktılar.

Akkoyunlu ve Karakoyunlular İlhanlıların çökmesinden bir süre sonra bu bölgede devlet kurdular. 1405 yılında Timur'un ölümü üzerine Ahmed Celayir, Bağdat'ı ve Tebriz'i ele geçirince, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf da kendi topraklarını aldı. 1413'te Şirvan'ı da topraklarına katan Kara Yusuf'un ölümünden sonra oğlu İskender, Şahrüh

tarafından Şirvan'dan çıkarıldığında Karakoyunluların elinde yalnız Kür Nehrinin güneyindeki bölge kaldı (Gömeç, 1999: 13).

Kuruluşlarından itibaren birbirleriyle mücadele eden Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri, bu mücadeleyi yıkılışlarına kadar sürdürdüler. 1467'de Akkoyunlu Uzun Hasan'ın yaptığı ani bir baskın neticesinde Cihanşah ölünce Karakoyunlu Devleti yıkıldı ve toprakları Akkoyunlara kaldı. Akkoyunlu Devleti ise 1473 Otlukbeli Savaşında Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra hızla gerilemeye başladı. 1478 yılında Uzun Hasan'ın ölmesinden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgaları devleti zayıflattı. Nihayet Safevîler tarafından 1508'de ortadan kaldırıldı.

Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında hükümdarlar şiir ve edebiyatla ilgilenen kişilerden oluştuğu için şair ve edebiyatçılara sahip çıkarak onları Türkçe yazmaya teşvik ettiler. Ancak bu devletlerin resmi yazışmalarında Farsçayı kullanmaları, o dönem sık yaşanan savaşların getirdiği siyasi ve ekonomik bunalımlar ve Sünni- Şii mezhep çatışmaları verimli bir edebiyatın ortaya çıkmasını engelledi. Buna rağmen Hakikî mahlasıyla şiir yazan Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Yusuf ve Habîbî gibi şairler yetişerek Azerbaycan Türkçesi ile eser verdiler.

Birbirine rakip olan ve Şiiliği benimseyen Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, bir yandan birbirleriyle mücadele ederken bir yandan da Anadolu'da güçlenen Sünni Osmanlı Devletiyle nüfuz ve güç mücadelesine giriştiler. Osmanlı Devleti ile olan mücadelelerinin temelinde Şii-Sünni çatışması yatmaktaydı. Bu dönemde başlayan mezhep çatışmaları, güç mücadeleleri ve hâkimiyet alanını genişletme çabalarından dolayı Anadolu Oğuzları ile Azerbaycan Oğuzları arasındaki bağlar zayıflayarak zamanla kopma noktasına geldi. Bu durum neticesinde daha önce aynı yazı dilini kullanan Anadolu ve Azerbaycan sahalarda kullanılan yazı dili farklılaşmaya başladı.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde Anadolu ve Azerbaycan'a yerleşen Oğuz boylarının farklı olması ve bu boyların farklı coğrafyalarda farklı kültürel ilişkiler içinde olması nedeniyle bu iki bölgede kullanılan yazı dili arasında birtakım ağız farklılıkları vardı. Sınırlı olan bu farklılıklara XIV. yüzyılın başından itibaren siyasi, kültürel ve coğrafi sebeplerle birtakım yeni farklılıklar eklenmeye başladı. Söz konusu sebeplere Anadolu ve Azerbaycan'da hüküm süren devletlerin mezhep çatışmaları da eklenince bu iki bölgede kullanılan yazı dili arasında görülen farklılaşma daha da belirginleşti. Belirginleşen bu farklılaşma sürekli artınca XV. yüzyıldan itibaren Batı Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olmak üzere iki ayrı yazı dili olarak gelişimini sürdürdü. Böylece Batı Türkçesi'nin dört çağdaş kolundan biri olan Azerbaycan Türkçesi meydana geldi. Bu yeni yazı dili zamanla bölgenin tek yazı dili hâline gelince bölgedeki tüm kabileler bu yazı dilini kullanmaya başladılar. Aynı yazı dilini kullanan bu topluluklar birbirine yaklaşarak tek potada eriyince bugünkü Azerbaycan toplumu oluştu. Böylece burada konuşulan Türkçeye Azerbaycan Türkçesi; buradaki Türklere "Azerbaycan Türkleri/Azerî Türkler" denilmeye başlandı ve bu dönemden sonra "Azerbaycan" ismi artık, Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın ismi oldu (Togan, 1997a: 94).

2.6. Safevîler Dönemi

1502'de Şah İsmail'in Nahçıvan'da Akkoyunlu ordusunu yenmesiyle Azerbaycan'da Safevîler dönemi başladı. Azerbaycan'da yaşayan Türklerin büyük

çoğunluğu Sünni olmasına rağmen, Şah İsmail ilk başarılarını Azerbaycan'da elde etti ve tacını da Azerbaycan Türklerinin merkezi olan Tebriz'de giydi. Şiiliği resmi mezhep olarak kabul eden Safevîler, bunu siyasi bir vasita olarak kullanmaya başladı. İran'da güçlü bir devlet kuran ve Şiiliği siyasi vasita olarak kullanan Safevîler, bölgenin diğer büyük gücü olan Osmanlı Devletiyle güç mücadelesine başlayınca Azerbaycan, XV.-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı-İran mücadelesine sahne oldu. Bu mücadele sebebiyle Anadolu ile Azerbaycan arasında siyasi ve coğrafi bir kopuş oldu. İslam âleminin Şii Safevî Devletini tecrit etmesiyle bu kopuşa duygusal kopuş da eklendi.

Şah İsmail 1514 Çaldıran savaşında yenildikten sonra Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasında bir yakınlaşma olduysa da, oluşan mezhep farkından dolayı yeterince kaynaşma sağlanamadı. Artan Şii tehlikesini ortadan kaldırmak için 1534'te İran'a sefer düzenleyen Kanuni Sultan Süleyman, Tebriz dâhil Azerbaycan'ın büyük kısmını ele geçirdi. Fakat buradaki Osmanlı hâkimiyeti uzun sürmedi. Daha sonra 1588'de Osmanlı ordusu Safevîleri yenip Azerbaycan'dan Hazar Denizine kadar ilerleyince, Selçuklulardan sonra ilk defa Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri birleşmiş oldu. Azerbaycan'daki Osmanlı yönetimi 1597 yılına kadar sürmesine rağmen mezhep çatışması yeniden kaynaşmayı engelledi (Gömeç, 1999: 14-15).

Safevîler döneminde kurulan kültür merkezlerinin Azerbaycan Türkçesine çok önemli katkıları oldu. Azerbaycan Türkçesi uzun süre bu kültür merkezlerinde yürütülen faaliyetlerle geliştirildi. Resmî yazışma dili olarak Farsçayı kullanan Safevîler, saray ve orduda Azerbaycan Türkçesi'ni konuşma dili olarak kullandılar. Resmî dil olmasa da Azerbaycan Türkçesi, bu dönemde edebî dil olarak özellikle şiir alanında gelişimini sürdürdü. Safevî hanedanı tarafından sanatçılara değer verilmesi ve başta Şah İsmail olmak üzere devlet adamlarının şiirle ilgilenmesi, Azerbaycan Türkçesinin gelişimine büyük katkı sağladı. Hatayî mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler yazan Şah İsmail, gazel, mesnevi ve rubailerini içeren Türkçe bir divan yazarak Azerbaycan Türkçesinin gelişimine önemli katkıda bulundu. Nesimî'nin etkisinde kalarak tasavvufî şiirler de yazan şair, şiirlerinde aruz ölçüsü ve divan şiiri nazım biçimlerinin yanı sıra ilahi nazım şekli ve hece vezni de kullandı (Mengi, 1997: 140). Bu dönemde Azerbaycan Türkçesi ile şiir yazan önemli bir şair de Divan şiirinin en güçlü şairlerinden biri olan Fuzulî'dir. Irak Türkmenlerinden olan ve şiirlerinde Azerbaycan Türkçesini kullanan Fuzulî, eserleriyle Azerbaycan Türkçesinin gelişimine çok önemli katkılar sağladı.

Safevîler döneminde Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki mezhep ekseni mücadele hız kesmeden devam ettiğinden Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasındaki kültürel ilişkiler halk edebiyatının temsilcileri olan saz şairleri tarafından sağlandı. Azerbaycan sahasındaki Kerem ile Aslı, Arzu ile Kamber, Âşık Garip gibi halk hikâyeleri saz şairleri vasıtasıyla Anadolu'ya intikal ederken; Anadolu'da teşekkül eden Köroğlu Destanı, Nasreddin Hoca fıkraları da Azerbaycan'a geçti.

1722 senesinde II. Tahmasb'ı Safevî tahtına çıkaran Horasan'daki Afşarların Kırkluk oymağına bağlı olan Nadir Şah, 1736 yılında ülke yönetimine hâkim olunca İran ve Azerbaycan'da Afşar dönemi başlamış oldu. Osmanlı Devletine müracaat ederek iki devlet arasındaki düşmanlıklara son verilmesini isteyen Nadir Şah, bu teklifine bir cevap alamadı. 1740 yılında, Hindistan'daki Babürşah İmparatorluğu'na bir darbe vurarak egemenliğini güçlendirdiyse de daha sonra ülkesinde istikrar bozuldu. 1747'de Afşar ve Kaçar beyleri

Nadir Şah'ı öldürerek yerine Ali Kulu Mirza'yı şah ilan edince Afşar hanedanı karışıklıklar içerisinde yok oldu (Gömeç, 1999: 16-17). Nadir Şah'ın ölümüyle istikrarın bozulduğu Azerbaycan'da hanlıklar dönemi başladı. Zend Hanlığı, Kaçar Hanlığı, Şeki Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Kuba Hanlığı, Gence Hanlığı, Şirvan Hanlığı ve Bakü Hanlığı gibi birtakım hanlıklar kuruldu ve kendi bölgelerinde bir süre hüküm sürdüler.

Azerbaycan topraklarında kurulan devlet ve hanlıklarla savaşarak Azerbaycan'ı ele geçirmeye çalışan Rusya, XIX. yüzyılın başlarında bu girişimlerinden sonuç almaya başladı. 1828 yılında İran ile yaptığı Türkmençay Antlaşması'yla Azerbaycan'ı ikiye bölüp kuzeyini alarak bu emeline ulaştı. Bu tarihten sonra Çarlık Rusya ve Şii İran'ın egemenliği altına giren Azerbaycan ile Anadolu arasındaki iletişim tamamen kesildi. Daha sonra kurulan Ermenistan ile coğrafi komşuluk da sona erdi.

Safevîler döneminden sonraki dönem sürekli hâkimiyet kurma mücadeleleri, savaşlar ve iç karışıklıklarla geçtiğinden bu dönemde Azerbaycan ve İran bölgesinde siyasi ve ekonomik istikrar bozuldu. Bu sebeple Azerbaycan Türkçesi yazı dili olarak varlığını sürdürmesine rağmen edebi anlamda ciddi bir varlık gösteremedi. Azerbaycan'da yaşayan ve konuşma dili olarak Azerbaycan Türkçesini kullanan şairler, eserlerini Türkçe yerine Farsça yazdıkları için İran edebiyatında yer aldılar. Bu dönemde Kavsi, Tebrizli Saib, Nişat, Ağa Mesih, Safi, Fazlî, Molla Penahî, Şakir ve Mehcur gibi şairler, şiirlerinde Farsçanın yanında Azerbaycan Türkçesini de kullanarak Azerbaycan Türkçesinin edebî dil olarak gelişmesine katkı sağladılar. Ancak başta Tebrizli Saib olmak üzere bu şairlerden bazıları asıl hünerlerini Farsça şiirlerinde gösterdikleri için daha çok Farsça ile anıldılar. Safevîler döneminde başlayan Azerbaycan âşık edebiyatı geleneği, bu dönemde hız kazanıp Azerbaycan Türkçesinin asıl taşıyıcısı oldu ve Kurbanî, Kürenî, Tufarkanlı Abbas, Hasta Kasım, Lezgi Ahmet gibi ozanlar yetiştirdi. Bu dönemdeki hâkimiyet kurma mücadeleleri, savaşlar ve iç karışıklıklar, yazılı edebiyatın gelişmesine olumsuz etki edince Azerbaycan toplumunda halk hikâyeleri, destan, masal, efsane, fıkra ve bilmecelelerden oluşan çok zengin bir sözlü edebiyat geleneği oluştu.

2.7. XX. Yüzyıl

XX. yüzyılın başında esen Osmanlı rüzgârıyla bütün Türk dünyasında yazı dili olarak Osmanlı Türkçesinde birleşme eğilimi baş gösterdi. Bu eğilimle Osmanlı Edebiyatının Azerbaycan Edebiyatı üzerindeki etkisi artınca Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi yazı dillerinin birleşmesi gündeme geldi. Aydınlar tarafından destek gören bu fikir, başta Gaspıralı İsmail olmak üzere bazı aydınlar tarafından başarıyla uygulanmaya başlandı. Fakat bu rüzgâr, Osmanlı Devletinin dağılma süreci, Kuzey Azerbaycan'daki Rus baskısı ve Güney Azerbaycan'daki İran baskısından dolayı bir süre sonra dindi ve bu girişim başarılı olamadan sona erdi.

Azerbaycan Türkçesi yazı dili, Safevîler döneminden itibaren bugün Güney Azerbaycan olarak bilinen İran sahasındaki kültür merkezlerinde gelişimini sürdürdü. Bu gelişim, İran'da Farsça dışındaki dillerin yazı dili olarak kullanılmasının yasaklandığı 1930'lara kadar sürdü. Bu yasaklanmadan sonra Azerbaycan Türkçesinin Güney Azerbaycan'da yazı dili olarak kullanılması kesintiye uğradı ve bir daha eski dönemdeki gelişimi gösterme imkânı olmadı. Daha sonraları bu yasaklar ortadan kalkınca başta Şehriyar olmak üzere bazı şairler tarafından edebî dil olarak kullanılan Azerbaycan

Türkçesi, İran sahasında günümüze kadar yazı dili olarak varlığını sürdürdü. 1930'lerden itibaren Güney Azerbaycan'da yazı dili olarak gelişimi kesintiye uğrayan Azerbaycan Türkçesi, tüm baskılara rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Kuzey Azerbaycan'da edebî dil olarak gelişimini sürdürmeye devam etti.

1917 Bolşevik Devrimi ile beraber Kuzey Azerbaycan'da Sovyet kültür emperyalizmi politikası uygulanmaya başlandı. Sovyet kültür emperyalizmi izlediği asimilasyon politikası kapsamında, sadece egemenliği altındaki toplumların dilleri üzerinde değil, aynı zamanda bu toplumların adlarında da birtakım değişiklikler yaptı. "Azerî", "Azerbaycanlı", "Azerbaycan Milleti" ve "Azerbaycan Dili" gibi kavramlar Sovyetlerin Azerbaycan bölgesini işgalinden önce bazı aydınlar arasında tartışma konusu olmuş fakat bir ulus kimliği tanımına dönüşmemişti. Başta Müsavatçılar olmak üzere Azerbaycan aydınları kendilerini Bolşevik işgaline kadar Türk kimliğiyle tanımlamışlardı. 1917 Devrimi ile yönetime gelen ve kısa zamanda hâkimiyetlerini güçlendiren Bolşevikler, Azerbaycan'ı da işgal ederek Sovyet kültür emperyalizmini devreye soktu. Bu dönemdeki kültür emperyalizminin parçası olarak ortaya atılan "Azerbaycanlı" ismi, etnik bir terim olarak kullanılmaya başlandı (Süleymanlı, 2006: 111). Sovyetler Birliği'nde yürütülen kültür emperyalizmi kapsamında Rusça dışındaki diller ve bu dillerin kullandıkları alfabeler yasaklanarak Kiril alfabesi mecburi hale getirildi. Bu sebeple 1927 yılına kadar Arap, 1927-1939 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılan Azerbaycan Türkçesi, 1939'dan itibaren Kiril alfabesi ile yazılmaya başlandı. Bu durum, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar sürdü. Kuzeyde Kiril alfabesinin zorunlu hale getirilmesi ile kuzeyin eserleri artık İran Azerbaycan'ı halkı için anlaşılabilir oldu.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuştu. 1992 yılında Ebulfez Elçibey liderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesi iktidara geldi. Bu dönemde yeniden Latin alfabesine dönülerek dilin adı "Azerbaycan Türkçesi" olarak değiştirildi, basında Azerbaycanlılar "Türkler" olarak anıldı (Tokluoğlu-Arıcı, 2000: 309). Ancak 1993 yılında iktidara gelen Haydar Aliyev, dilin adını eskiden olduğu gibi "Azerbaycan Dili" olarak değiştirdi. Bununla yetinmeyen Aliyev, 1992'den itibaren "Türk Dili" adıyla resmi dil olarak kabul edilen Azerbaycan Türkçesinin adını, 1995 Azerbaycan Anayasası'nın 21. maddesinde "Azerbaycan Dili" olarak değiştirdi. Böylece "Azerbaycan Türkleri" yerine "Azerbaycanlı"; "Türk Dili" yerine "Azerbaycan Dili" kavramlarına yasal statü sağlandı. Nitekim Haydar Aliyev, 1995'te yapılan müzakereler sırasında "Dilin adını tanımlarken, milletin adını da tanımlamış olacağız" diyerek bu hususu açıkça dile getirdi. (Süleymanlı, 2006: 309). Böylece 1993 yılında iktidara gelen Aliyev'in izlediği resmî politika yasal bir kılıfa büründürülerek resmî devlet politikası hâline getirildi.

XX. yüzyıla kadar yazı dili olarak gelişimini neredeyse hep şiir alanında sürdüren Azerbaycan Türkçesi, çok güçlü bir şiir dili hâline geldi. Bunun neticesi olarak Azerbaycan sahasında XX. yüzyıldan önce Nesimî, Fuzulî, Hatayî; XX. yüzyıldan itibaren de Bahtiyar Vahapzade, Nebi Hezri ve Şehriyar gibi büyük büyük şairler yetişti. 1920'li yıllardan itibaren hikâye ve roman alanında da eserler verilmeye başlanan Azerbaycan Türkçesi, zamanla hem şiir hem düz yazı alanında kullanılan ve edebiyatın hemen her alanında eser verilen gelişmiş bir edebî dil hâline geldi.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan Türkçesinin gelişiminden bahsederken gazeteciliği unutmamak gerekir. Gazetecilikle beraber edebi dil olarak gelişimini sürdüren Azerbaycan Türkçesi, basın sayesinde etki ve nüfuz alanını genişletme imkânına kavuştu. XX. yüzyılda artan Sovyet baskısına rağmen Azerbaycan Türkçesi diğer edebi türlerle beraber gazetecilik alanında da gelişimini sürdürdü hatta basın Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin ana taşıyıcı alanlarından biri oldu. Millî bilincin gelişmesi ve imla birliğinin sağlanmasında önemli bir görev üstlenen gazetecilik, hiç kesintiye uğramadan bugünlere geldi.

XX. yüzyıldan itibaren kuzey sahasında Sovyet, güney sahasında İran baskısına maruz kalan Azerbaycan Türkçesinin bu dönemde yazılı edebiyatından çok, sözlü edebiyatı gelişti. Folklor değerleri bakımından çok zengin bir kültür malzemesi barındıran bu sözlü edebiyat; türkü, hoyrat, destan, masal, efsane, fıkra, bilmece, ninni ve halk hikâyelerinden oluşan çok zengin bir geleneğe sahiptir. Bu gelenek bugün de başta halk şairleri olmak üzere Azerbaycan toplumu tarafından yaşatılmaktadır.

Tarih boyunca hiçbir zaman bir devletin resmi ve tek dili olmayan Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin oluşumunda hiçbir devlet doğrudan etkili olmamıştır. Hiçbir devletten nüfuzunu artırması ve gelişip yayılmasına imkân veren bir himaye görmeyen bu yazı dili, Türklerin yönetimi altında bile zaman zaman devlet güçlerinin olumsuz etkisinden zarar görmüştür (Heyet, 2008: 175). Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Dağıstan Cumhuriyeti'nin ise resmî dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan ve Kerkük'te yazı dili olarak kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan'da Tebriz ağzına; Kuzey Azerbaycan'da Bakü ve Karabağ ağzlarına dayanan Azerbaycan Türkçesi, yazı dili olarak kullanılan bölgelerle birlikte Doğu Anadolu Bölgesi, Kafkasya'nın güneyi ile Irak ve Suriye'nin kuzeyindeki bazı bölgelerde konuşma dili olarak yaşamaya devam etmektedir. Temas ve birleşme noktaları Anadolu'da olan Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bu noktalarda bir çizgi değil, iç içe geçmiş bir derinlik oluştururlar. Anadolu'da en fazla Kars, Iğdır ve Ardahan'da görülen Azerbaycan Türkçesinin özellikleri ve etkisi Kars'tan başlayarak Samsun, Sivas, İskenderun çizgisine, bazen de Orta Anadolu'nun içlerine kadar hissedilir. Bu etki doğudan batıya doğru gittikçe zayıflar.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi farklı sahalarda gelişim gösterdikleri için farklı dillerden etkilendiler. Türkiye Türkçesi, Osmanlı Türkçesi döneminde Rumca ve Latince; Tanzimat'tan sonra Fransızca; daha sonraki dönemlerde ise, başta İngilizce olmak üzere diğer Batı dillerinden birtakım kelimeler alırken Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve Farsça'dan kelimeler aldı. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi diğer Türk lehçelerinden etkilenmeleri bakımından da farklılık gösterirler. Türkiye Türkçesine göre ilk temas bölgesinde bulunmasından dolayı diğer Türk lehçelerinden daha çok etkilenen Azerbaycan Türkçesi, hem Doğu Türkçesinden, hem Kuzey Türkçesinden etkilendi. Bu sebeple Azerbaycan Türkçesine diğer Türk lehçelerinden, Türkiye Türkçesinde görülmeyen Oğuz Türkçesi dışı bazı unsurlar sızdı (Ergin, 1971: IX-XI).

3. Sonuç

Azerbaycan Toplumunu ve Türkçesinin oluşumunda göçler önemli bir yere sahiptir. göçlerden ilki milattan önce Hunlarla başlayan ve Sakalar, Sabirler, Oğurlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Uzlar diğer Türk kabileleri tarafından devam ettirilen göç dalgasıdır. Uzun zaman süren bu göç dalgasıyla Asya'dan Avrupa'ya göç eden Türk topluluklarının bir kısmı Avrupa'ya doğru ilerlerken bir kısmı Azerbaycan'da kalarak burayı yurt edindiler. Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular, Manna Madaylar, İskitler, Kemerler, Saklar, Gencekler, Albanlar, Şamaklar, Şarvanlar, Qarqarlar, Çullar, Goruslar, Terterler, Çıraklar, Kengerler, Aranlar, Katakalar, Hazarlar, Kıpçaklar, Dulular, Teleler ve Türğişlerden oluşan bu toplulukların Azerbaycan toplumunun oluşumunda önemli rolleri oldu. Özellikle bu topluluklardan Hazarların Azerbaycan bölgesini içine alan Doğu Avrupa'da güçlü bir devlet kurup yaklaşık dört yüzyıl burada hüküm sürmeleri, göçle gelen Türklere bu topraklara aidiyet duygusu oluşturarak onların bu bölgeye yerleşmelerini kolaylaştırdı.

Azerbaycan Toplumunu ve Türkçesinin oluşumunda etkili olan ikinci göç dalgası, Ötüken bölgesinde yaşayan Oğuzların VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren batıya doğru göçüyle başlayan göç dalgasıdır. Önce Seyhun nehri boylarına gelip burada bir süre kaldıktan sonra X. yüzyıldan itibaren buradan ayrıлып Ceyhun ırmağını geçerek Harezm yolu ile Horasan'a kadar gelen Oğuzlardan Selçuklular, 1038 yılında, Nişâbur'da Büyük Selçuklu Devletini kurduktan bir süre sonra Oğuzlar büyük gruplar hâlinde İran ve Azerbaycan bölgesine göç etti. Bu göçle beraber Azerbaycan bölgesinde Oğuz Türkmen hâkimiyeti oluşmaya başladı. Böylece o zamana yer, zaman, siyasal bölünmeler ve kültür alanı ayrılıklarına göre Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi yazı dilleri olarak adlandırılrsa da metinlerle izlenebilen VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar tek bir kol hâlinde gelişme gösteren Türkçe yazı dili, farklı coğrafyalarda konuşulmaya başladı. O zamana kadar Orta Asya'da bir arada yaşayan ve tek bir yazı dilini kullanan Türkler, farklı coğrafyalara dağılınca doğal olarak, dilleri de birtakım değişikliklere uğradı. XI. yüzyıldan itibaren dilde farklılaşmaya yol açan bu durum, uzak coğrafyalar arasındaki bağın siyasi ve kültürel nedenlerle bazen zayıflaması, bazen de tamamen kopması sebebiyle iyice belirgin hale gelmeye başladı.

Azerbaycan ve Anadolu'da hâkimiyet kuran Selçuklu ve İlhanlılar burada güçlü devletler kurup burada tamamen hâkimiyet sağlayınca Orta Asya ve Harezm bölgesinden bu bölgelere yeni ve çok güçlü bir dalgası yaşanmasına sebep oldu. Bu göç dalgasıyla Oğuzlar Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde çoğunluk hâline geldiler. Böylece milattan önce Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türk kabileleri ile milattan sonraki ilk yıllardan itibaren Azerbaycan'a gelen İskit, Sak, Hun, Hazar, Bulgar, Avar, Kıpçak, Oğuz gibi birçok Türk kabilesi bir arada yaşamaya başladı. Müslüman Arapların Azerbaycan'ı fethi ile Azerbaycan bölgesinde İslam dini hızla yayılarak kısa zamanda bölgenin en yaygın dini hâline gelince bölgede din ve medeniyet birliği sağlandı. Bölgede oluşan din ve medeniyet birliği dolaylı da olsa Azerbaycan toplumunun oluşumuna olumlu katkıda bulundu. Bu dönemde Ermeniyeye, Şirvan ve Arrân ile "Azerbaycan" adı ile birleştirilerek tek idari yapı ile idare edilmesi, sonraki dönemlerde buranın Azerbaycan olarak şekillenmesini kolaylaştırdı. Selçuklu ve İlhanlı devrinde gelen Oğuzların katılmasıyla da bugünkü Azerbaycan toplumu oluştu. Bu oluşumda coğrafi, idari ve siyasi sebeplerden çok Oğuz

Türkçesi yazı dilinin bölgedeki bütün kabileler tarafından yazı dili olarak kullanılması etkili oldu.

Önce Harezmi bölgesine daha sonra Azerbaycan ve Anadolu'ya göç eden ve yazı dili muhiti olan Kaşgar ve Harezmi bölgesinden uzaklaşan Oğuzlar, zamanla yazı dili ihtiyacı hissedince beraberlerinde getirdikleri Orta Asya yazı dili ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan Uygur harfli Doğu Türkçesi yerine konuşma dilleri olan Oğuz Türkçesiyle yazmaya başladılar. Böylece yeni bir yazı dili oluşurken Uygur harfli Doğu Türkçesi yazı dili de yerini yeni oluşan Oğuz Türkçesi yazı diline bıraktı. Yeni oluşan bu yazı dili Eski Anadolu Türkçesi adıyla Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde kullanılan ortak yazı dili hâline geldi. Batı Türkçesinin kuruluş dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi, aynı zamanda Karahanlı Türkçesinden Batı Türkçesine geçiş dönemi de olduğundan bu yazı dili, bir yandan Karahanlı Türkçesinin izlerini taşıırken bir yandan da yeni gelişme ve değişimlere sahne oldu. Bu sebeple Eski Anadolu Türkçesi, XI. ve XIII. yüzyıllar arasında eski ve yeni şekillerin bir arada kullanıldığı karışık bir dönem geçirdi. Bu karışık dilli dönemden sonra XIII. ve XV. yüzyıllar arasında tek ve müstakil bir yazı dili olarak yoluna devam etti. Anadolu ve Azerbaycan bölgesine yerleşen Oğuz boylarının ve ilişkide buldukları çevrelerin farklı oluşu, tek yazı dili olarak kullanılan Eski Anadolu Türkçesinin bu iki sahada kullanılan yazı dili arasında az da olsa bir farklılık oluşturuyordu. Ağız boyutunda olan bu farklılık, iki farklı yazı dili olmak için yeterli değildi.

Azerbaycan Türkçesinin Osmanlı Türkçesinden ayrılarak müstakil bir yazı dili hâline gelmesinde en büyük etkenlerden biri mezhebi farklılıktır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu döneminde Sünni Osmanlı Devleti ile Şii'liği benimseyen bu iki devlet arasında başlayan güç mücadelesi, Osmanlı sahası ile Azerbaycan sahası arasındaki bağı zayıflattı. Bu zayıflama ile o zamana kadar tek bir yazı dili olarak gelişimini sürdüren Batı Türkçesinin bu iki bölgede kullanılan biçimleri farklılaşmaya başladı. Daha sonra Azerbaycan bölgesinde kurulan Şii Safevî Devletinin Şii'liği siyasi bir araç olarak kullanıp nüfuz kazanma mücadelesine girişmesi, iki saha arasındaki bağın daha da zayıflayarak zamanla tamamen kopmasına sebep oldu. Böylece daha önce mezhep çatışmasından dolayı oluşan yazı dili farklılaşması daha da derinleşti. Osmanlı Devleti artan Şii tehlikesini ortadan kaldırmak için İran'a yaptığı seferlerle Azerbaycan'dan Hazar Denizine kadar ilerleyince, Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri Selçuklular döneminden sonra ilk defa bir süre birleşti fakat mezhep çatışması yeniden kaynaşmayı engelledi. XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren coğrafi ve kültürel nedenlerle farklılaşmaya başlayan bu iki sahadaki yazı dili, mezhep mücadelelerinin de etkisiyle XV. yüzyıldan itibaren iki yeni yazı dili olarak yoluna devam etti. Böylece Eski Anadolu Türkçesinden sonra Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi yazı dilleri ortaya çıktı. Osmanlı Türkçesi, Oğuz Türkçesinin batı kolu, Azerbaycan Türkçesi ise doğu kolu olarak gelişimine devam etti.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Azerbaycan Türkçesinin gelişiminde siyasi baskılar etkili oldu. XX. yüzyılın sonlarına kadar süren Rus ve İran baskısı Azerbaycan Türkçesinin doğal mecrasında gelişim göstermesine büyük darbe vurdu. 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Çarlık Rusya ve Şii İran'ın egemenliği altına giren Azerbaycan ile Anadolu arasındaki iletişim tamamen kesildi. Bu dönemde başlayıp Rusya'da Sovyetler birliğinin dağılmasına, İran'da ise İslam Devrimine kadar artarak süren siyasi baskılar Azerbaycan Türkçesinin gelişimini çok olumsuz etkiledi. XX.

yüzyılın başında esen Osmanlı rüzgârıyla bütün Türk dünyasında yazı dili olarak Osmanlı Türkçesinde birleşme eğilimi baş gösterdiyse de Osmanlı Devletinin dağılma süreci, Kuzey Azerbaycan'daki Rus ve Güney Azerbaycan'daki İran baskısından dolayı bir süre sonra dindi ve bu girişim başarılı olamadan sona erdi.

Azerbaycan Türkçesi yazı dili, Safevîler döneminden, İran'da Farsça dışındaki dillerin yazı dili olarak kullanılmasının yasaklandığı 1930'lara kadar İran sahasındaki kültür merkezlerinde gelişimini sürdürdü. Bu yasaklamadan sonra Azerbaycan Türkçesinin Güney Azerbaycan'da yazı dili olarak kullanılması kesintiye uğradı ve bir daha eski dönemdeki gelişimi gösterme imkânı olmadı. Şahlığın devrilmesinden sonra bu yasaklar gevşeyince edebî dil olarak kullanılmaya devam edilen Azerbaycan Türkçesi, İran sahasında günümüze kadar yazı dili olarak varlığını sürdürdü. Rusya'da ise, Sovyet kültür emperyalizmi izlediği asimilasyon politikası kapsamında Rusça dışındaki diller ve bu dillerin kullandıkları alfabeler yasaklanarak Kiril alfabesi mecburi hale getirildi. Bu durum gelişimini sekteye uğratsa da Azerbaycan Türkçesi, ağır baskılara rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Kuzey Azerbaycan'da da edebî dil olarak gelişimini sürdürmeye devam etti. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da iktidara gelen Azerbaycan Halk Cephesi yeniden Latin alfabesine dönerek dilin adını "Azerbaycan Türkçesi" olarak değiştirdi. Ancak 1993 yılında iktidara gelen Haydar Aliyev, 1992'den itibaren "Türk Dili" adıyla resmi dil olarak kabul edilen Azerbaycan Türkçesinin adını, 1995 Azerbaycan Anayasası'yla "Azerbaycan Dili" olarak değiştirdi.

Uzun yıllar kuzey sahasında Sovyet, güney sahasında İran baskısına maruz kalan ve yazılı edebiyatından çok, sözlü edebiyatı gelişen Azerbaycan Türkçesi; türkü, hoyrat, destan, masal, efsane, fıkra, bilmece, ninni ve halk hikâyelerinden oluşan çok zengin bir halk edebiyatı geleneği oluşturdu. XX. yüzyıla kadar yazı dili olarak gelişimini neredeyse hep şiir alanında sürdüren ve çok güçlü bir şiir dili hâline gelen Azerbaycan Türkçesi, bütün olumsuz gelişmelere rağmen güçlü bir şiir dili olarak birçok büyük şair yetiştirdi. Azerbaycan Türkçesinin gelişiminde gazetecilik de önemli bir yer tutar. Bu lehçeye etki ve nüfuz alanını genişletme imkânı veren ve siyasi baskılara rağmen halkın dil bilincini geliştirerek itici bir güç görevi gören basın, kültürel ilerlemenin sağlanması ile imlâ ve telaffuz birliğinin oluşturulmasında da çok önemli görevler üstlendi. 1920'li yıllardan itibaren hikâye ve roman alanında da eserler verilmeye başlanan Azerbaycan Türkçesi, günümüzde hem şiir hem düz yazı alanında kullanılan ve edebiyatın hemen her alanında eser verilen gelişmiş bir edebî dil hâline geldi.

Bugünkü Azerbaycan toplumunu oluşturan ana etken olan ve günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Dağıstan Cumhuriyeti'nin ise resmî dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan ve Kerkük'te yazı dili olarak kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan'da Tebriz ağzına; Kuzey Azerbaycan'da Bakü ve Karabağ ağzlarına dayanan Azerbaycan Türkçesi, yazı dili olarak kullanılan bölgelerle birlikte Doğu Anadolu Bölgesi, Kafkasya'nın güneyi ile Irak ve Suriye'nin kuzeyindeki bazı bölgelerde konuşma dili olarak yaşamaya devam etmektedir.

Bir yazı dili, ya millî dilden gelir ya da halkın dili üzerine kurulur. Azerbaycan Türkçesinin oluşum ve gelişim süreci ile oluştuğu coğrafya, kullanıldığı çevre, nüfuz ve

kullanım alanları dikkate alındığında bu yazı dilinin halkın dili üzerine kurularak bir toplum oluşturduğu görülür. Türkçenin diğer yazı dilleri genellikle millî dilden geldiği halde Azerbaycan Türkçesi yazı dili, halkın dili üzerine kurulmuş, olduğu Azerbaycan toplumunun millî dili olmuştur. Bu bakımdan Azerbaycan Türkçesi, ilginç bir oluşum ve gelişim sürecine sahiptir.

Kaynaklar

- Bulak, Şahap. (2016). “Azerbaycan İsminin Kökeni ve Anlamı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research*. 9(43). Nisan 54-60.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1971). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Geybullayev, Giyaseddin. (1994). *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihi*. Bakı.
- Gömeç, Saadettin. (1999). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Heyet, Cevat. (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri*. (Çeviren: Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İpek, Ali. (2007). *Azerbaycan Tarihine Giriş*. Ankara: Lalezar Kitabevi.
- Korkmaz, Zeynep. (1995_a). “XI-XIII: Yüzyılları Arasında Oğuzca”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara. 268-273.
- Korkmaz, Zeynep. (1995_b). “Selçuklular Çağının Genel Yapısı”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara. 274-286.
- Korkmaz, Zeynep. (1995_c). “Anadolu’da Türkçenin Yazı Dili Oluşu ve İlk Öncüleri”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*. Ankara. 429-434.
- Mengi, Mine. (1997). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nesibli, Nesib. (2001). “Azerbaycan’ın Millî Kimlik Sorunu”. *Avrasya Dosyası-7(1)*. Ankara: Asam Yayınları. 146.
- Paşayeva, Mehebbet. (2007). “Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış”. 38. *ICANAS*. 5(5). Ankara. 2505-2516.
- Rasonyi, Laszlo. (1993). *Tarihte Türklük*. (Çev. H. Zübeyir Koşay) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Süleymanlı, Ebulfez. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sümer, Faruk. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Togan, Zeki Velidi. (1997a). “Azerbaycan”. *MEB İslam Ansiklopedisi-2*. İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi. (1997b). “Hazarlar”. *MEB İslam Ansiklopedisi-5(1)*. İstanbul.
- Tokluoğlu, Ceylan - Arıcı Bülent (2000). *Türklerde Yönetim Kültürü Türkmenistan. Özbekistan. Azerbaycan Örnekleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları